

ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА НА БЕЗОПЛАТНУ ПРАВОВУ ДОПОМОГУ В УКРАЇНІ

SOME PROBLEMS OF ENFORCEMENT OF THE RIGHT TO FREE LEGAL AID IN UKRAINE

Заїка А.В., студентка V курсу

*Інститут підготовки кадрів для органів юстиції України
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

Червякова О.Б., доцент кафедри адміністративного права

Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Проаналізовано законодавчий та функціональний аспекти діяльності системи безоплатної правової допомоги. Наголошено на необхідності забезпечення реалізації права на правову допомогу, що є не тільки конституційним обов'язком держави, але й зобов'язанням, що було набуто в результаті ратифікації міжнародних договорів у сфері правової допомоги, які стали частиною національного законодавства. Досліджено правову природу поняття «правова допомога», наголошено на наявності колізії з категорією «професійна правнича допомога», право на яку закріплено Конституцією України. Виявлено ускладнений порядок звернення, зумовлений законодавчою вимогою подання великого переліку документів, що підтверджують статус особи та її право отримати безоплатно правову допомогу. За результатами узагальнення судової практики та аналізу звітів встановлено нерівномірний розподіл справ між адвокатами, що зумовлений відсутністю типового положення, яке б регламентувало зазначену процедуру, та «свободою» керівника у виборі адвоката для виконання доручення щодо ведення справи. Виявлено порушення суб'єктами системи безоплатної правової допомоги принципів відкритості й прозорості діяльності, які є основоположними факторами для реалізації права особи на захист, що зумовлено відсутністю актуальної інформації у формі звітів у відкритому доступі для ознайомлення з нею громадян, що є неприпустимим для держави, яка є правовою та демократичною, і головними цілями якої є підвищення правової культури громадян та формування відповідального і свідомого громадянського суспільства. Кожну із зазначених проблем у роботі ґрунтовно проаналізовано і досліджено як в аспекті законодавчої регламентації, так і з боку практичної реалізації, у зв'язку з чим запропоновано шляхи вдосконалення й усунення недоліків функціонування досліджуваного інституту за допомогою внесення змін до правового регулювання, посилення контролю за дотриманням керівних принципів правової держави і прав людини під час виконання функцій та завдань суб'єктами безоплатної правової допомоги.

Ключові слова: безоплатна правова допомога, звернення, розподіл доручень, право вибору, якість послуг.

The legislative and functional aspect of the free legal aid system is analyzed. Emphasis was placed on the need to ensure the realization of the right to legal aid, which is not only a constitutional obligation of the state, but also an obligation arising from the ratification of international treaties in the field of legal aid, which have become part of national law. The legal nature of the concept of "legal aid" is studied, the conflict with the category of "professional legal aid" is emphasized, the right to which is enshrined in the Constitution of Ukraine. A complicated procedure for applying has been revealed, due to the legal requirement to submit a large list of documents confirming a person's status and his/her right to receive free legal aid. According to the results of generalization of case law and analysis of reports, an uneven distribution of cases between lawyers was established, which is due to the lack of a standard provision that would regulate this procedure and the "freedom" of the head to choose a lawyer to carry out the order. The violation of the principles of openness and transparency of activity by the subjects of the system of free legal aid, which are fundamental factors for realization of the person's right to protection, is revealed due to lack of relevant information in the form of reports in open access for acquaintance with it. is legal and democratic and the main goals of which are to increase the legal culture of citizens and the formation of a responsible and conscious civil society. Each of these problems in the work is thoroughly analyzed and studied both in terms of legislation and practical implementation, in connection with which proposed ways to improve and eliminate the shortcomings of the institute through changes in legal regulation, strengthening control over compliance with guidelines. principles of the rule of law and human rights in the performance of functions and tasks by the subjects of free legal aid.

Key words: free legal assistance, appeal, distribution of orders, the right to choose, quality of services.

Постановка проблеми. Забезпечення правовою державою реалізації права особи на правову допомогу є основоположним правом, яке гарантується не тільки Конституцією України, але й міжнародними договорами, зокрема Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод. У цьому аспекті важливим є забезпечення рівної можливості в реалізації права особи на правову допомогу, виключивши прояви дискримінації, зокрема на основі майнового стану, саме це стало визначальним фактором для формування системи безоплатної правової допомоги в Україні. Хоча цей інститут створено нещодавно, він має досить успішні результати функціонування, але зважаючи на євроінтеграцію України, система безоплатної правової допомоги має бути максимально ефективною і досконалою для належного захисту прав людини, у зв'язку з чим необхідно усунути деякі недоліки її законодавчої регламентації та практичної реалізації у зрізі вимог сучасного демократичного суспільства та принципу верховенства права.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням діяльності системи безоплатної правової допо-

моги займалися багато науковців серед яких І.Д. Козьяков, В.С. Личко, М.В. Стаматіна, А.Г. Гаркуша, В.М. Ісакова, Л.А. Литовченко, О.В. Чуйко, А.В. Джуська, А.В. Вишневський та ін.

Метою статті є аналіз діяльності системи безоплатної правової допомоги, визначення недоліків її законодавчого регулювання та практичної реалізації, прогнозування подальших шляхів розвитку та вдосконалення існуючої системи.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до ст. 59 Конституції України встановлюється, що кожен має право на професійну правничу допомогу. У випадках, передбачених законом, ця допомога надається безоплатно [1]. Саме для реалізації гарантованого права та виконання взятих Україною міжнародних зобов'язань, передбачених Резолюціями № 1466 (2005) та № 1755 (2010) Парламентської Асамблеї Ради Європи «Про виконання зобов'язань та зобов'язань Україною», у 2011 році було ініційовано впровадження інституту безоплатної правової допомоги шляхом прийняття Закону України «Про безоплатну правову допомогу» № 3460-VI. Вказаний Закон забезпечив

реалізацію права на захист та покращив доступ до правосуддя, визначивши право на безоплатну правову допомогу та передбачивши процедуру її отримання.

Щодо поняття «правова допомога», то під час аналізу положень Конституції та Закону України виникає питання щодо використання синонімічних категорій законодавцем. Так, в Основному Законі говориться про «*професійну правничу допомогу*» [1], а в Законі України № 3460-VI – про «*правову допомогу*» [2]. Таку різницю понять спровокувало внесення змін до ч. 1 ст. 59 Конституції України від 02.06.2016 року в порядку проведення реформи правосуддя, що призвело до певної колізії правових категорій та суперечок між науковцями на цій основі [1]. Зокрема, А.Г. Гаркуша вважає за потрібне в цьому випадку керуватися саме ст. 26 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» від 05.01.2017 р. № 5076-VI [3], якою передбачено, що адвокатська діяльність здійснюється на підставі договору про надання правової допомоги та Закону України № 3460-VI, який містить аналогічні положення [4]. Але, на нашу думку, таку колізію має бути усунуто, адже Конституція має вищу юридичну силу, а всі закони повинні їй відповідати, і для належного правозастосування та правильного тлумачення необхідна однозначність правових категорій.

Щодо дефініції поняття «правова допомога», то відповідно до ст. 1 Закону України № 3460-VI передбачається, що це надання правових послуг, спрямованих на забезпечення реалізації прав і свобод людини і громадянина, захисту цих прав і свобод, їх відновлення у разі порушення [2]. Крім того, є низка визначень, які надаються науковцями. На думку І. Козьякова, правова допомога – це діяльність осіб, які володіють спеціальними знаннями у сфері права з метою надання послуг правового характеру [5, с. 107]. В.С. Личко розглядає в загальному вигляді поняття «правова допомога» як міжгалузевий інститут, що об'єднує в собі правові норми, які становлять основу для діяльності державних і громадських органів, спрямованих на надання громадянам і організаціям правової допомоги [6, с. 420].

На підставі аналізу вищенаведених дефініцій можна виокремити основні ознаки правової допомоги: 1) мета – надання послуги; 2) послуга має правовий характер; 3) надається на підставах, що передбачені законодавством; 4) суб'єкти надання встановлюються виключним переліком. Безоплатна правова допомога згідно із Законом України № 3460-VI включає в себе первинну та вторинну правову допомогу. Щодо первинної, то це вид державної гарантії з приводу отримання інформації про права, свободи і законні інтереси особи та процедури їх поновлення у випадку порушення. У порядку первинної допомоги можна отримати консультацію, правову інформацію, складення документів правового характеру. Законом України № 3460-VI виділений широкий склад суб'єктів, які мають право на отримання такої послуги, адже до цього переліку включені не лише громадяни України, але й іноземці, особи без громадянства, біженці, тобто всі особи, які перебувають під юрисдикцією держави, чим забезпечується реалізація права на захист, яке гарантується кожній людині, та рівність в їхніх правах.

Щодо порядку отримання первинної правової допомоги, то процедура ініціюється зверненням до відповідних суб'єктів – органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування тощо, яке подається особою, а у випадках, передбачених Законом України № 3460-VI, – законними представниками, опікунами, піклувальниками. Під час аналізу ст. 10 Закону України було виявлено проблему в строках розгляду такого звернення, адже якщо воно містить лише прохання про отримання правової інформації, надання правової допомоги здійснюється у п'ятнадцятиденний термін. На нашу думку, такий строк є досить великим та невідповідним предмету

правової допомоги. Можна сказати, що термін розгляду звернення про отримання правової інформації встановлюється у відповідності зі строками розгляду звернення в порядку Закону України «Про звернення громадян», що не є досить логічним, адже останнє передбачає вирішення питань щодо сприяння реалізації прав громадян чи їх поновлення в разі неправомірного порушення, що й зумовлює більш тривалі терміни, а звернення в порядку Закону України № 3460-VI передбачають лише отримання правової інформації, тому в цьому випадку повинні встановлюватися строки, які застосовуються у розгляді запитів щодо отримання публічної інформації – до 10 днів. Такі зміни забезпечать оперативність та дотримання розумного строку в разі надання безоплатної правової допомоги, що є ключовими факторами для реалізації права особи на захист, яке гарантується не тільки Конституцією України, але й міжнародними договорами.

Вторинна правова допомога – це також вид державної гарантії, яка забезпечує рівну можливість доступу до правосуддя для кожної особи шляхом представництва в судах та інших органах державної влади, захист та складення процесуальних документів. Відповідно до звіту «Про безоплатну правову допомогу» за минулий рік показник надання безоплатної вторинної правової допомоги регіональними та місцевими центрами становить 152 931 випадок, станом на 2018 рік цей показник становив 166 431 випадок [7], що підтверджує ефективну діяльність системи вторинної правової допомоги та довіру населення до цього інституту.

Незважаючи на такі високі показники діяльності системи вторинної правової допомоги, процедура її отримання має деякі недоліки.

По-перше, звернення для надання вторинної правової допомоги вимагає подання великого переліку документів, основним призначенням яких є підтвердження відповідного статусу особи, що зумовлює її включення до категорій осіб, які мають право на отримання безоплатної вторинної правової допомоги, причому перелік необхідних документів у Законі України № 3460-VI не передбачений, а встановлений Методичними рекомендаціями щодо організації надання безоплатної правової допомоги місцевими центрами з надання безоплатної вторинної правової допомоги [8]. Крім того, посилення на вказані рекомендації в Законі відсутні, що призводить на практиці до певних труднощів і ускладнює процедуру отримання доступу до безоплатної правової допомоги. Вразливими верствами населення в цьому випадку є люди похилого віку, яким такий ускладнений процес звернення для отримання правової допомоги досить важко подолати та в результаті зібрати всі необхідні документи. Відповідно до звіту «Про безоплатну правову допомогу» за минулий рік показник звернення до місцевих центрів клієнтів вікової категорії понад 60 років становить 32% від загальної кількості звернень [7], що є досить високим. Тому бачимо за необхідне передбачити посилення в Законі України № 3460-VI на Методичні рекомендації щодо переліку документів, які потрібно подавати для отримання правової допомоги, або прямо викласти такий перелік у Законі України та дещо спростити процедуру звернення для прискорення процесу її отримання особами, які негайно її потребують.

По-друге, за результатами аналізу положень Методичних рекомендацій можна також стверджувати про наявність протиріч між викладеними в них положеннями. Зокрема, п. 6 передбачається, що відмова у прийнятті заяви для отримання правової допомоги забороняється на підставі відсутності повного комплексу документів, які підтверджують приналежність до вразливих категорій осіб, що мають право на її отримання, а п. 10 рекомендації встановлює, що особі відмовляють у наданні безоплатної правової допомоги в разі не підтвердження її статусу як особи, яка має право на отримання правової допомоги [8].

Таким чином, виникає ситуація, коли відмовити у зверненні не можна через відсутність повного комплексу документів, і на цій же підставі може бути відмовлено в наданні безоплатної правової допомоги у зв'язку з не підтвердженням приналежності особи до вразливих категорій, які мають право на отримання правової допомоги відповідно до закону, що може бути зумовлено недостатністю поданих документів. Описана ситуація викликає запитання: «Чи є сенс у прийнятті звернення, до якого додається неповний пакет документів, що підтверджують відповідний статус особи?»

По-третє, після прийняття рішення про надання особи безоплатної послуги вторинної правової допомоги відповідальний центр призначає адвоката для ведення справи з урахуванням його компетенції, досвіду та завантаженості [2]. Тобто за даних обставин суб'єкт звернення позбавляється права вільно вибирати захисника, адже це належить до виключної компетенції місцевого чи регіонального центру. У зв'язку з цим ми схильні вважати, що положення Закону України № 3460-VI в цій частині не відповідають ст. 59 Конституції України, яка констатує, що кожен є вільним у виборі захисника своїх прав [1]. Є різні позиції щодо викладеної ситуації. Так, Європейський суд з прав людини у справі *Croissant v. Germany* постановив, що, незважаючи на важливість довірливих відносин між адвокатом і клієнтом, право на вибір адвоката не можна вважати абсолютним. Право на правову допомогу обов'язково стає предметом обмежень тоді, коли йдеться про надання такої допомоги на безоплатній основі. У призначенні державою адвоката повинні враховувати побажання обвінчаного, однак суди можуть не брати їх до уваги, коли є достатні підстави вважати, що це необхідно в інтересах правосуддя [9]. Іншою є позиція Національної асоціації адвокатів України, яка стверджує, що положення Закону України № 3460-VI створюють умови для дискримінації за майновою ознакою, що є порушенням принципу рівності та недискримінації. Адже виникає ситуація, коли особа, яка має фінансові ресурси, володіє правом вибору захисника, тоді той, у кого необхідні ресурси відсутні, такої можливості не має, і вибір захисника покладається на місцевого або регіонального центру [10].

Також виявлено наявність проблем щодо нерівномірного розподілу доручень між адвокатами. Про це свідчить ряд судових рішень щодо оскарження наказу керівника, яким затверджений порядок розподілу справ між адвокатами, що надають безоплатну вторинну правову допомогу, та результати оцінювання системи безоплатної вторинної правової допомоги в Україні у світлі стандартів і передового досвіду Ради Європи від 2016 року. Так, Національна асоціація адвокатів України висловлювала певну критику щодо браку прозорості в розподілі справ між різними адвокатами та їхню нерівномірну завантаженість [11]. Зазначена ситуація спровокована таким: у відповідності до Положення про центри з надання безоплатної вторинної правової допомоги п. 13 встановлюється, що Директор регіонального центру затверджує порядок розподілу справ між адвокатами [12]. Проаналізувавши сайт безоплатної правової допомоги, ми не виявили жодного чинного наказу керівника центру, яким би передбачався такий розподіл справ. У зв'язку з цим доцільною є пропозиція запровадження автоматичного розподілу доручень, яким би визначалася завантаженість кожного з адвокатів, коефіцієнт його діяльності та затвердження типового положення розподілу, який би визначив стандартні критерії рівномірного призначення адвоката для ведення справи з урахуванням його спеціалізації, досвіду та складності справи. Саме в такий спосіб можна досягнути прозорого, рівномірного та єдиного порядку розподілу доручень і запобігання зловживань із боку керівників регіональних центрів.

Ключовим аспектом ефективного функціонування системи безоплатної правової допомоги є перевірка

якості надання послуг адвокатами. Суб'єктом, до кола завдань якого входить згадане положення, є Координаційний центр з надання правової допомоги. Його правовий статус регламентується Положенням, затвердженим Постановою Кабінету міністрів України від 6 червня 2012 р. № 504, відповідно до якого визначено мету утворення державної установи – формування та забезпечення функціонування в Україні ефективної системи безоплатної правової допомоги, забезпечення її доступності та якості [13]. Так, згідно з п. 15 Положення центр забезпечує проведення моніторингу якості надання адвокатами безоплатної вторинної правової допомоги. Моніторинг проводиться у відповідності до Стандартів якості надання безоплатної вторинної правової допомоги в цивільному, адміністративному процесі та представництва у кримінальному процесі, які затверджені 21.12.2017 року (далі – Стандарти) [14]. Проаналізувавши положення Стандартів, можемо запропонувати їх класифікацію за різними підставами: 1. Залежно від виду процесу, в межах якого надається правова допомога, це стандарти: а) у кримінальному процесі; б) адміністративному процесі; в) цивільному процесі; 2. Залежно від стадії процесу надання безоплатної вторинної правової допомоги це стандарти: а) під час досудового врегулювання правового спорту чи досудового слідства; б) під час розгляду справи в судовому засіданні; 3. Залежно від сфери дії: 1) загальні стандарти, які поширюються на весь інститут безоплатної правової допомоги; 2) окремі, зумовлені особливостями виду процесу, в межах якого оцінюється якість наданих правових послуг.

Результати моніторингу зазвичай мають бути передбачені у звітах діяльності відповідного органу. Під час ознайомлення з офіційним веб-сайтом Координаційного центру було виявлено звіт щодо дотримання якості послуг адвокатами лише за 2017 рік, відповідно до якого встановлено 6 випадків недотримання адвокатами Стандартів, зокрема: відсутність у адвоката досє – 2 випадки; адвокат не проінформував центр про вступ у справу адвоката за укладеним договором – 2 випадки; адвокат не повідомив центр про вибуття зі справи через відмову клієнта від захисту та його бажання скористатися самозахистом – 1 випадок; систематичні неявки адвоката в судові засідання – 1 випадок [15]. Актуальна інформація за 2020 рік була отримана в порядку запиту до Координаційного центру, у відповіді на який згадується про наявність одного випадку порушення адвокатом Стандартів станом на поточний рік. З одного боку, вищеведене говорить про високу якість правових послуг та дотримання адвокатами вимог Стандартів, а з іншого боку – про відсутність на офіційному сайті Координаційного центру інформації про результати моніторингу за 2018–2020 роки, що може розглядатися як недотримання принципу прозорості, відкритості та звітності діяльності органу державної влади, і в цьому аспекті досить важливим є процес оновлення даних для забезпечення ознайомлення з необхідною інформацією громадян.

Висновки. Проаналізувавши законодавчу регламентацію функціонування системи безоплатної правової допомоги, ми виявили певні недоліки та надали пропозиції щодо їх усунення, зокрема встановлено нормативну колізію понять «правова допомога» та «правнича професійна допомога» під час порівняння Конституції та Закону України № 3460-VI, яка має бути усунена для однозначного правозастосування та єдиного підходу до тлумачення понять. Запропоновано використовувати не п'ятнадцятиденний термін для розгляду звернення щодо отримання правової інформації в порядку первинної правової допомоги, а десятиденний строк, який встановлений для запитів Законом України «Про доступ до публічної інформації» з урахуванням важливості питання захисту прав і свобод особи, яка звертається. Досліджено порядок

звернення для отримання вторинної правової допомоги, зокрема види послуг та суб'єктів їх надання. Визначено, що складність процедури зумовлена вимогою подання великого переліку документів, які підтверджують статус особи, причому сам перелік передбачений не Законом, а Рекомендаціями, на які в основному акті немає посилання. Наголошено на проблемі нерівномірного розподілу доручень між адвокатами, що спричинено «ручним механізмом» його визначення, у зв'язку з цим запропоновано запровадити програмне забезпечення, завданням якого було би здійснювати розподіл справ з урахуванням

досвіду, завантаженості спеціаліста та складності справи. Виявлено обмеження права вільного вибору захисника, що зумовлює дискримінацію осіб за майновою основою, в порівнянні положень Закону та Конституції України. Під час оцінки діяльності Координаційного центру виявлено деякі порушення вимог дотримання принципу прозорості та відкритості в аспекті функціонування офіційного веб-сайту через відсутність актуальної інформації, зокрема звітів з 2018 року, що зумовлює необхідність постійного оновлення баз даних для ознайомлення з необхідною інформацією громадян.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. Дата оновлення : 01.01.2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-вр> (дата звернення: 11.11.2020).
2. Про безоплатну правову допомогу : Закон України від 02.06.2011 р. № 3460-VI. Дата оновлення : 18.07.2020 р. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3460-17> (дата звернення: 11.11.2020).
3. Про адвокатуру та адвокатську діяльність : Закон України від 05.07.2012 р. № 5076-VI. Дата оновлення : 03.07.2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17> (дата звернення: 11.11.2020).
4. Гаркуша А.Г. Деякі аспекти надання безоплатної правової допомоги в Україні. *Форум права*. 2019. № 2. С. 15–22. URL: https://forumprava.pp.ua/files/015-022-2019-2-FP-Harkusha_4.pdf (дата звернення: 11.11.2020).
5. Козьяков І. Актуальні питання реалізації принципів безоплатної правової допомоги. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2018. № 1. С. 107–116. URL: http://www.chasopysnapu.gp.gov.ua/ua/pdf/1-2018/koziakov_govoruha.pdf (дата звернення: 11.11.2020).
6. Личко В.С. Поняття та види правової допомоги. *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. № 50. С. 419–425. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdr_2009_50_66 (дата звернення: 11.11.2020).
7. Звіт «Про безоплатну правову допомогу» за 2019 – 2018 р. URL: <https://www.legalaid.gov.ua> (дата звернення: 11.11.2020).
8. Про затвердження Методичних рекомендацій щодо організації надання безоплатної правової допомоги місцевими центрами з надання безоплатної вторинної правової допомоги : Наказ Міністерства юстиції України від 19.07.2019 р. № 60. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0060419-19#Text>
9. Справа «Croissant v. Germany» Рішення Європейського суду з прав людини від 25.08.1992 р. № 13611/88. URL: <https://www.legislationline.org/documents/id/8260> (дата звернення: 11.11.2020).
10. Про затвердження звіту про систему безоплатної правової допомоги в Україні: поточні проблеми та рекомендації щодо її реформування: рішенням Ради адвокатів України від 13.11.15 р. № 125. URL: <https://unba.org.ua/assets/uploads/news/advocatura/2015.11.30-unba-report-legal-aid-ukr.pdf> (дата звернення: 11.11.2020).
11. Оцінювання системи безоплатної вторинної правової допомоги в Україні у світлі стандартів і передового досвіду Ради Європи. *Звіт, підготовлений в межах проекту Ради Європи «Подальша підтримка реформи кримінальної юстиції в Україні», фінансованого урядом Данії*. 2016. С. 98. URL: <https://rm.coe.int/16806ff4a9> (дата звернення: 11.11.2020).
12. Про затвердження Положення про центри з надання безоплатної вторинної правової допомоги : наказ Міністерства юстиції України від 02.07.2012 р. № 967/5. Дата оновлення : 07.02.2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1091-12#Text> (дата звернення: 11.11.2020).
13. Про затвердження Положення про Координаційний центр з надання правової допомоги : постанова Кабінету міністрів України від 06.06.2012 р. № 504. Дата оновлення : 03.10.2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/504-2012-%D0%BF#Text> (дата звернення: 11.11.2020).
14. Про затвердження Стандартів якості надання безоплатної вторинної правової допомоги у цивільному, адміністративному процесі та представництва у кримінальному процесі : наказ Міністерства юстиції України від 21.12.2017 р. № 4125/5. Дата оновлення : 31.08.2018 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1554-17#Text> (дата звернення: 11.11.2020).
15. Як адвокати дотримувались стандартів якості надання БВПД у 2017 році. від 15.02.18 р. URL: <https://www.legalaid.gov.ua/novyny/yak-advokaty-dotrymuvalys-standartiv-yakosti-nadannya-bvpd-u-2017-rotsi-2/> (дата звернення: 11.11.2020).